

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Погрібний Ігор Іванович

УДК 808.3

**МАТЕРІАЛЬНО-РЕЧОВИННІ ІМЕННИКИ
(ЛЕКСИЧНА СЕМАНТИКА І СЛОВОЗМІНА)**

10.02.01 — українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 2000

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: дійсний член АПН України,
доктор філологічних наук, професор
Грищенко Арнольд Панасович,
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова,
завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
Мойсієнко Анатолій Кирилович,
Київський національний університет
імені Т.Г.Шевченка, професор

кандидат філологічних наук, доцент
Степаненко Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний
інститут імені В.Г.Короленка,
завідувач кафедри української мови

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м.Вінниця

Захист відбудеться 21 березня 2000 р. о 16-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01030, м.Київ, вул.Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01030, м.Київ, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 20 лютого 2000 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертаційна робота присвячена дослідженню категоріальної семантики матеріально-речовинних іменників (МРІ) в системі сучасної української літературної мови, граматичних показників та їхньої динаміки у межах цієї лексико-граматичної категорії. МРІ аналізуються на засадах комплексного застосування лексико-семантичних та граматичних ознак.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю комплексного обстеження категоріальної семантики матеріально-речовинних іменників у сучасній українській мові, оскільки спеціальний опис їхніх лексико-семантичних та граматичних особливостей із залученням якомога більшого масиву таких одиниць практично не здійснювався.

Проблема визначення категорійного місця речовинності як лексико-семантичної підсистеми неодноразово висвітлювалась у працях українських та зарубіжних мовознавців. Відомі праці В.В.Виноградова, І.Г.Матвіяса, М.А.Жовтобрюха, Б.М.Кулика, А.П.Грищенка, М.В.Леонової, І.В.Арнольд, І.П.Мучника та ін. сприяли становленню сучасних уявлень про МРІ як окремий лексико-граматичний розряд іменників.

Тема дисертації тісно пов'язана з темою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”, яка передбачає діахронне й синхронне вивчення граматичної будови української мови, зокрема визначення місця категорії речовинності серед інших лексико-граматичних категорій іменника, їх взаємозв'язків та особливостей функціонування категорії числа у межах лексико-семантичного поля речовинності.

Об'єкт і матеріал дослідження. Об'єктом дисертаційного дослідження є масив однозначних та багатозначних матеріально-речовинних іменників (близько 3 тис. лексем), який було виділено в результаті суцільного обстеження Словника української мови [Словник української мови, 1970 — 1980]. Конкретний ілюстративний матеріал одержано на основі вибірки з творів українських письменників та Словника.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є з'ясування категоріальної семантики і граматичних показників МРІ в сучасній українській мові, а також їхньої динаміки у межах відповідної лексико-граматичної категорії. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

1. Визначити категоріальний статус речовинності у системі мовних значеннєвих категорій.
2. Встановити лексико-семантичну категоризацію МРІ у сучасній українській мові.
3. Дати комплексний аналіз системи значень МРІ різних лексико-семантичних полів.
4. Описати взаємодію категоріальних та граматичних показників матеріально-речовинних іменників.
5. Висвітлити динаміку категоріальних значень МРІ у мовленні.

Методи дослідження. У роботі використано описовий метод інтерпретації відповідних мовних явищ з залученням методик компонентного аналізу лексичної семантики МРІ.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній максимально повно було визначено та описано склад речовинних сингулятивів та плюративів у системі сучасної української літературної мови, встановлено місце категорії речовинності у загальній структурі мовних категорій, визначено лексико-семантичні поля речовинних іменників та здійснено комплексний аналіз властивої їм системи значень. Важливе місце у дисертації займає дослідження категоріальних і граматичних показників МРІ, а також динаміки значенневих процесів, пов'язаних з використанням розгляданих іменників у мовленні. У процесі аналізу було з'ясовано механізми взаємозв'язку між категорією речовинності та іншими лексико-граматичними категоріями іменника у внутрішній структурі відповідних лексем.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному дослідженні категоріального значення, граматичних ознак матеріально-речовинних іменників, їхньої взаємодії та динаміки у системі категорій української мови, що може бути використане в аналізі інших мовних категорій та з'ясуванні взаємозв'язку лексичної і граматичної підсистем мови, залежності речовинної категоризації від значення та граматичних показників.

Практична цінність дослідження визначається можливістю використання його результатів у практиці викладання української мови у вищих та середніх навчальних закладах, у лексикографічній роботі, при підготовці підручників та посібників з сучасної української літературної мови.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри української мови, на Всеукраїнських наукових конференціях (1996 — 1999 рр.). Зміст роботи викладено у 5 публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, який становить 147 найменувань, додатка (словника-показчика). Обсяг дисертаційного дослідження без списку використаної літератури — 166 сторінок, загальний обсяг роботи (з бібліографією та додатком) — 215 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У “Вступі” обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету й завдання дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичну та практичну цінність одержаних результатів.

У першому розділі “Лексико-граматична категоризація матеріально-речовинних іменників в українській мові” аналізуються предметність та речовинність як мовні категорії. Предметність матеріального світу і предметність як категорія лінгвістична не є тотожними поняттями. У лексичній і граматичній системах мови поняття предметності і речовинності також розмежовуються, більше того, вони перебувають між собою в опозиції.

Розглядаючи речовинне значення як особливий тип предметного значення, що має певний змістовий об'єм, специфічні зв'язки з граматичними категоріями, необхідно зважати на компонентний аналіз кожної лексеми (що особливо важливо при характеристиці багатозначних слів). Найчастіше речовинне значення розглядається у двох аспектах:

1) речовинне значення як компонент змістової структури (під змістовою структурою розуміється одне значення слова), наприклад, поняття речовини є спільним компонентом значення у таких випадках: *срібло* (метал), *срібло* (виріб із срібла), *срібло* (дрібні гроші, срібні монети), *срібний* (зроблений із срібла);

2) речовинне значення як лексичне значення, як окрема змістова структура, наприклад, *лисиця* у значенні “хутро такого звіра” на відміну від *лисиці* у значенні “тварина”.

Такий підхід до аналізу речовинності є підставою для зіставлення матеріально-речовинних іменників з іншими лексико-граматичними розрядами, здійснення багаторівневої лексико-семантичної класифікації аналізованих одиниць та з'ясування особливостей функціонування іменних граматичних категорій числа і відмінка у межах речовинних іменників.

Формування категорії речовинності у мові пов'язане з процесом розвитку мислення людини, поступового переходу від конкретно-предметного сприймання навколишнього матеріального світу до здатності людського інтелекту робити узагальнення, висновки. Оскільки мова співвідноситься з дійсністю через мисленнєву діяльність, граматичні категорії формуються у процесі взаємодії з логічними категоріями і певним чином відбивають їх зміст. Лексико-граматичний розряд матеріально-речовинних іменників сформувався в результаті взаємодії граматичної категорії числа з поняттям нерахованості.

У роботі використовується символіка, що ґрунтується на розмежуванні денотативних (Д1, Д2) та конотативних (К1) семем у складі однієї лексеми.

Перша денотативна семема (Д1) відображає екстралінгвістичну реалію безпосередньо, вона є первинним значенням лексеми, напр.: *графіт* — мінерал чорного або темно-сірого кольору зі

свинцевим блиском; *вода* — прозора, безбарвна рідина, що є найпростішою хімічною сполукою водню з киснем.

Друга денотативна семема (Д2) відбиває певну сутність через зіставлення її з семемою Д1, для якої вже існує готова назва, що переноситься на семему Д2. Між ними існує спільна частина, інколи досить незначна. Семема Д2 називає певне явище дійсності, яке не має іншої назви, крім перенесеної з семеми Д1, напр.: *графіт* — тонка паличка цього мінералу або сухої фарби, що становить стрижень олівця; *вода* — напій або розчин якоїсь речовини.

Конотативна перша семема (К1) відображає певну сутність через образ денотативної семеми, яку позначає їх спільна лексема. Семема К1 виражається тільки у словосполученнях, її змісту надається конкретно-чуттєвий образ семеми Д1, між ними існує реальний мотивований зв'язок. Звичайно, не всі лексеми можуть розвивати в собі конотативну семему К1. Так, наприклад, лексема *графіт* має тільки дві денотативні семеми Д1 і Д2, не розвиваючи при цьому конотативних семем, а лексема *вода* має семему К1: непотрібні, беззмістовні фрази у викладі матеріалу (*вода пухлих дисертацій*).

Проведений у роботі аналіз МРІ ґрунтується на виділенні ряду сем, пов'язаних з категорією речовинності. При цьому “менші” семи ніби розміщуються у “більших”, як у своєрідних контейнерах: так зручніше зберігати їх у пам'яті і використовувати. Часто в різноманітних актах спілкування ці “контейнери” потрібні цілими (цього цілком вистачає для повноцінної комунікації), а інколи їх потрібно “розпакувати” і використовувати відповідний вміст окремо. З найбільшої, найзагальнішої семи “речовина” виділяється ряд менших: “маса”, “матеріал”, “рідина”, “газ”. Їх виокремлення зумовлено особливостями існування речовини у природі, перебуванням її у трьох агрегатних станах: твердому (це може бути сипуча речовина або тістоподібна маса) — **маса**, **матеріал**, рідкому — **рідина**, газоподібному — **газ**. З цих сем можна виділити менші семи, а з них — ще менші. Наприклад, у визначення кожного наступного слова входить попереднє з усім його змістом: *речовина* — *рідина* — *напій* — *лимонад*. У словникових статтях, звичайно, не завжди, виділяються усі семи на позначення категорії речовинності, і досить часто буває важко визначити приналежність того чи іншого іменника до розряду матеріально-речовинних. До того ж, використовуючи стислу семантичну класифікацію, ще складніше зарахувати їх до певної тематичної групи.

Для того, щоб зарахувати конкретний іменник у певному значенні до розряду речовинних, необхідно встановити:

- а) чи наявний у змістовій структурі відповідного значення речовинний компонент;
- б) якою є спрямованість змістової структури, тобто чи є речовинний компонент вихідним, визначальним.

Саме спрямованістю змістової структури речовинні іменники відрізняються від інших слів, у значенні яких є елементи речовинності. Крім **власне речовинних**, елементи цієї категорії є і в інших групах іменників, до яких належать:

1) слова, що позначають міру, певну кількість речовини, але не саму речовину, наприклад: *плита* — великий плоский (переважно прямокутний) з гладенькою поверхнею шматок *каменю*, *металу* тощо; *плитка* — невеликий, плоский (переважно прямокутний) шматок чого-небудь; *пластинка* — плоска з гладенькою поверхнею тонка смуга якого-небудь твердого матеріалу, речовини; *стружка* — відходи у вигляді тонких стрічок або частинок неправильної форми, що утворюються під час стругання деревини, різання металу;

2) слова, що позначають вироби з певного матеріалу (найчастіше такі значення розвиваються від власне речовинного значення): *пергамент* — 1. оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася до винайдення паперу як **матеріал** для письма; 2. давній рукопис, документ, написаний на такому матеріалі; *фарфор* — 1. мінеральна маса з суміші каоліну, пластичної глини, кварцу і польового шпату (переважно білого кольору), яка після відповідної обробки використовується для виготовлення тонкого посуду, виробів декоративного та прикладного характеру, ізоляційних матеріалів і под.; 2. вироби з такої маси;

3) слова типу *хмара* (скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе *дощ*, *град*, *сніг*).

За умов комплексного аналізу МРІ найперше необхідно враховувати значеннєву структуру кожного іменника на предмет однозначності чи багатозначності: однозначні іменники протиставляються багатозначним, оскільки другі мають вищий рівень складності змістової структури і не завжди пов'язуються з категорією речовинності всіма ЛСВ, тобто мають різну категоріальну спрямованість. У зв'язку з цим багатозначні МРІ поділяються на три структурно-семантичні типи:

- 1) іменники, у яких речовинне значення є первинним;
- 2) іменники, у яких речовинне значення є вторинним;
- 3) поліречовинні МРІ, у яких первинне і вторинне значення є речовинним.

Лексико-семантичні поля МРІ характеризуються родо-видовими відношеннями із специфічною (речовинною) спрямованістю, наприклад, *речовина* – *матеріал* – *метал* – *залізо*, *бронза*, *свинець*. Наявні в науковій літературі семантичні описи лексичного складу речовинних іменників використовуються і доповнюються новими тематичними групами, оскільки попередні переважно вміщують тільки кількісно великі класи і майже не враховують малих.

Фактичний матеріал дозволяє запропонувати таку класифікаційну схему лексем:

1. Назви хімічних речовин.

1) Неорганічні речовини:

- хімічні елементи, відображені в періодичній системі Д.І.Менделєєва;
- прості та складні неорганічні речовини (оксиди, солі, кислоти, основи);

2) Складні органічні сполуки (спирти, вуглеводні, альдегіди, кислоти, ефіри, нітросполуки, феноли); біохімічні сполуки (жири, білки, вуглеводи, ферменти, амінокислоти).

2. Корисні копалини (ґрунти, гірські та морські породи, мінерали, руди, сланці).

3. Речовинні назви рослинного світу:

- 1) дерева, кущі, трав'янисті рослини, сільськогосподарські культури;
- 2) назви рослинних тканин, різного типу рідин, що містяться у рослинах;
- 3) продукти переробки рослин.

4. Речовинні назви тваринного світу:

- 1) звірі, птахи, риби, комахи;
- 2) продукти переробки тварин;
- 3) клітини, тканини, структурні компоненти організму;
- 4) продукти виділення та життєдіяльності організму.

5. Різні види промислової продукції:

- 1) лаки, фарби, барвники, розчинники;
- 2) добрива, отрутохімікати;
- 3) пластичні маси, смоли, синтетичні волокна, полімери;
- 4) лікувальні препарати;
- 5) дезінфекційні та дезінсекційні засоби;
- 6) вибухові речовини;
- 7) парфумерні та косметичні продукти;
- 8) текстильні матеріали;
- 9) металеві сплави та їх структурні складові;
- 10) будівельні матеріали;
- 11) родові назви речовин з певними хімічними та фізичними властивостями.

6. Назви продуктів харчування, страв та напоїв.

7. Відходи (залишки) виробництва та життєдіяльності людини.

8. Назви атмосферних явищ, опадів.

Така класифікація дозволяє достатньою мірою упорядкувати лексичний склад речовинних іменників та здійснити їх комплексну лексико-семантичну характеристику.

У ході дослідження встановлено наявність взаємозв'язку лексико-граматичних категорій (ЛГК) предметності, речовинності, абстрактності та збірності. Саме складність семантичної

структури багатозначних іменників уможлиблює функціонування поряд з категорією речовинності інших раніше зазначених ЛГК (при цьому речовинне значення розглядається як лексичне значення, як окрема змістова структура, наприклад, *сосна* — вид деревини, будівельний матеріал і *сосна* — окреме дерево).

Багатозначні іменники з первинною речовинною семемою мають досить складну структуру взаємодії різних ЛГК. При цьому виділяються двокомпонентні та багатоконпонентні моделі взаємодії ЛГК.

1. Двокомпонентні моделі.

А) Речовинність — конкретність, модель Д1Р — Д2К, напр.: *гіпс*: Д1 — *речов.* Вапняковий мінерал білого або жовтого кольору; Д2 — *конкр.* Предмет, виліплений з цього мінералу; // Тверда хірургічна пов'язка з цього мінералу, що використовується при переломах.

Б) Речовинність — абстрактність, модель Д1Р — К1А, напр.: *полова*: Д1 — *речов.* Продукт переробки злакових культур у процесі обмолочення і очищення зерна; Д2 — *абстр.* Що-небудь невагоме, несерйозне, таке, що не має цінності, суттєвого значення.

В) Речовинність — збірність, модель Д1Р — Д2З, напр.: *хвоя*: Д1 — *речов.* Голчасте або лускоподібне листя деяких рослин (сосни, ялини, модрина); глиця; Д2 — *збірн.* Гілля хвойного дерева.

2. Багатоконпонентні моделі.

А) Речовинність — конкретність — абстрактність, модель Д1Р — Д2К — К1А, напр.: *грунт*: Д1 — *речов.* Верхній шар земної кори, придатний для життя рослин; // Верхній шар землі щодо його складу; Д2 — *конкр.* Певна частина верхнього шару землі; земельний наділ; Д2 — *конкр.* Двір з усіма прилеглими будівлями та угіддями; К1 — *абстр.* Те, що становить основу чого-небудь, є вихідним матеріалом для створення, виникнення чогось.

Б) Речовинність — конкретність — збірність, модель Д1Р — Д2К — Д2З, напр.: *залізо*: Д1 — *речов.* Хімічний елемент, твердий ковкий метал, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь; Д2 — *конкр.* Жерсть, залізні штаби, смуги і т.ін.; Д2 — *збірн.* Залізні вироби, конструкції, сукупність залізних предметів, машин.

В) Речовинність — абстрактність — збірність, модель Д1Р — К1А — Д2З, напр.: *сталь*: Д1 — *речов.* Твердий ковкий сплав заліза з вуглецем та іншими домішками; криця; К1 — *абстр.* Про колір, який нагадує цей метал; Д2 — *збірн.* Про холодну зброю, снаряди, кулі, осколки та ін.

Г) Речовинність — конкретність — абстрактність — збірність;

модель Д1Р — Д2К — К1А — Д2З, напр.: *крига*: Д1 — *речов.* Замерзла вода, що перейшла у кристалічний стан; Д2 — *конкр.* Крижана брила; крижина; К1 — *абстр.* Про що-небудь холодне, позбавлене душевної теплоти; Д2 — *збірн.* Битий лід скреслих водоймищ; сукупність крижин.

Багатозначні іменники, у яких семема речовинності є похідною, вторинною, також характеризуються наявністю дво- та багатокомпонентних моделей взаємодії різних ЛГК.

1. Двокомпонентні моделі.

А) **Конкретність — речовинність, модель Д1К — Д2Р**, напр.: *липа*: Д1 — *конкр.* Дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом; Д2 — *речов.* Деревина цього дерева.

Б) **Абстрактність — речовинність; модель Д1А — Д2Р**, напр.: *обшивка*: Д1 — *абстр.* Дія за знач. обшити, обшивати. Д2 — *речов.* Те (речовина. матеріал), чим обшивають, покривають що-небудь кругом, по всій поверхні.

В) **Збірність — речовинність, модель Д1З — Д2Р**, напр.: *крам*: Д1 — *збірн.* Предмети торгівлі (звичайно фабричного виробництва); товар; Д2 — *речов.* Текстильний матеріал; тканина.

2. Багатокомпонентні моделі.

А) **Конкретність — речовинність — абстрактність, модель Д1К — Д2Р — К1А**, напр.: *багно*: Д1 — *конкр.* Болотисте місце; трясовина; болото; Д2 — *речов.* Розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу земля на шляхах, стежках; К1 — *абстр.* Про погане оточення, середовище лихих людей, що має несприятливий вплив на кого-небудь.

Б) **Абстрактність — речовинність — збірність, модель Д1А — Д2Р — Д2З**, напр.: *відсів*: Д1 — *абстр.* Дія за значенням відсівати, відсіватися.; // Залишення навчального закладу студентами чи учнями. Д2 — *речов.* Те, що відділилося під час просіювання. Д2 — *збірн.* Про учнів, студентів, які залишили навчання.

В) **Абстрактність — конкретність — речовинність, модель Д1А — Д2К — Д2Р**, напр.: *вирізка*: Д1 — *абстр.* Дія за значенням вирізувати; Д2 — *конкр.* Стаття, замітка, цитата, вирізані з друкованого видання; Д2 — *речов.* М'ясо вищого сорту, вирізане з туші біля хребта.

Г) **Абстрактність — абстрактність — речовинність — абстрактність; модель Д1А -Д2А-Д2Р- К1А**, напр.: *наліт*: Д1 — *абстр.* Дія за значенням налітати (наштовхуватися на когось, щось, зустрічати кого-небудь); Д2 — *абстр.* Раптовий напад (авіації, артилерії); // Напад з метою пограбування, обшуку; Д2 — *речов.* Тонкий шар якої-небудь речовини, що осіла, з'явилась на поверхні чого-небудь; К1 — *абстр.* Слабо виражена риса, ознака чого-небудь.

До складу поліречовинних іменників входять лексеми, у яких семема Д1 і Д2 охоплені категорією речовинності. Моделі взаємодії ЛГК є лише багатокомпонентними, оскільки перші два складники не виходять за межі відповідної категорії.

А) **Речовинність — речовинність — конкретність; модель Д1Р — Д2Р — Д2К**: *земля, згар, криця, пластир*, напр.: *згар*: Д1 — *речов.* Залишки чого-небудь згорілого; Д2 — *речов.* Залишки перегорілого ком'яного вугілля, коксу; жужелиця; Д2 — *конкр.* Місце, де була пожежа

(часто поросле травою та іншою рослинністю).

Б) **Речовинність — речовинність — абстрактність**; модель Д1Р — Д2Р — К1А, напр.: *шовк*: Д1 — *речов.* Волокно, що виділяється гусеницями шовковичного шовкопряда; Д2 — *речов.* Пряжа, нитки з натурального чи штучного, синтетичного волокна; Д2 — *речов.* Тканина, виготовлена з такої пряжі; К1 — *абстр.* Те, що м'якістю, блиском та іншим нагадує такі нитки чи тканину.

В) **Речовинність — речовинність — конкретність — абстрактність**; модель Д1Р — Д2Р — Д2К — К1А, напр.: *мачула*: Д1 — *речов.* Волокно, добуте з луб'яного шару кори молоді липи вимочуванням; Д2 — *речов.* Груба тканина, виготовлена з такого волокна; рогожа; Д2 — *конкр.* Жмуток мачули або іншого волокна для миття, стирання бруду тощо; К1 — *абстр.* Про вайлувату, безхарактерну людину.

Г) **Речовинність — речовинність — конкретність — збірність**; модель Д1Р — Д2Р — Д2К — Д2З, напр.: *хутро*: Д1 — *речов.* Волосяний покрив на тілі тварин; шерсть; Д2 — *речов.* Вичинена шкура хутрового звіра; Д2 — *конкр.* Виріб (шуба, комір) з вичиненої шкури хутрового звіра; Д2 — *збірн.* Шкури хутрових звірів, які йдуть на виготовлення одягу.

Таким чином, лексико-семантичний аналіз змістової структури МРІ засвідчує тісний взаємозв'язок категорії речовинності з іншими ЛГК (конкретності, збірності та абстрактності).

У дисертаційному дослідженні проаналізовано функціонування категорії числа в структурі МРІ. Речовинні іменники функціонують у двох формах: *singularia tantum* (*вода, повітря, кисень, молоко*) і *pluralia tantum* (*вершки, білила, макарони*). Іменники, що функціонують лише в однині, не мають значення одиничності (одного предмета), воно їм взагалі не властиве, вони вказують на однорідну речовину безвідносно до її кількості. Речовинні іменники, що завжди функціонують у формі множини, мають таке ж значення, як і іменники, що вживаються у формі однини: позначають речовину взагалі, безвідносно до кількості, і потреба вираження кількості речовини забезпечується таким же чином, як і при речовинних іменниках *singularia tantum*. Отже, з погляду граматичних значень категорії числа (однини і множини) протиставлення форм однини (*singularia tantum*) і множини (*pluralia tantum*) в системі речовинних іменників чисто формальне. О.Єсперсен стверджував, що для речовинних іменників, за його термінологією — "назв маси", найбільше підійшло б **спільне число**, а оскільки у мові граматичної форми такого числа немає, то для назв маси доводиться вибирати одну з двох наявних форм.

За значенням множинних форм матеріально-речовинних іменників і смисловими відношеннями, в яких перебувають ці форми з відповідними формами однини, в українській мові виділяють такі основні види деривативно-корелятивних форм множини речовинних іменників :

- 1) множинні форми на позначення гатунків, видів речовини;

- 2) форми множини, що позначають велику кількість речовини;
- 3) форми множини, що позначають площі, зайняті речовиною, матеріалом чи рослинністю;
- 4) форми множини, які передають буття речовини в часі, якщо вона є результатом багатократної дії в певних проміжках часу ;
- 5) форми множини, що позначають вироби з речовини.

Множинні форми матеріально-речовинних іменників на позначення видів та гатунків речовини найчастіше функціонують з означеннями, які конкретизують їх значення (*мінеральні води, технічні мастила, ефірні олії*): *Приготувати технічну піну для виробництва **чарункуватих і поруватих бетонів** на основі цементу, гіпсу та інших в'язких матеріалів допоможе піногенератор* (З газ.).

Форми множини матеріально-речовинних іменників часто використовуються для того, щоб вказати на велику кількість речовини чи чогось іншого, наприклад, злаків, рослин, які також входять до лексико-семантичного поля речовинності: *Ніч свої згортає шати, впали **роси** на поля* (В.Сосюра).

Форми множини речовинних іменників, які позначають назви трав, сільськогосподарських культур, традиційно виступають у функції просторової множинності і позначають назви посівних площ цих культур, тобто як засіб передачі локальної семантики: *А голос сопілочки звідкілясь в'ється та й в'ється над **пшеницями**, струмує з високості* (Г.Булах).

Множинні форми МРІ можуть передавати поняття про масу речовини, яка тягнеться чи нагромаджується у просторі і поширюється на великій за обсягом площі. Цією числовою формою маркується якісно нова сема, яка передає не речовинний, а просторовий характер денотата, напр.: *По ровах, де ще недавно лежали **сніги**, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода* (Г.Тютюнник).

Підставою для вживання форм часової множинності є здатність речовинних іменників передавати поняття про постійний, довготривалий чи повторюваний стан погоди. Форма множини з цим значенням має певні семантичні обмеження, оскільки виявляється тільки у речовинних іменниках, що позначають явища природи: *дощ — дощі, сніг — сніги, туман — тумани*. Наприклад: ***Тумани** знову закутали півматерика* (тобто подібне атмосферне явище відбувалося щодня).

Речовинні іменники, які позначають продукти харчування та страви, у побутовому мовленні здатні поєднуватися з кількісними числівниками. Подібні словосполучення інформують не тільки про речовину, а й про її частини, які вміщені у певному посуді (іменник-квантифікатор) — мисці, чашці, пакеті, банці, пляшці тощо. Наприклад: *два борщі, три супи, п'ять сметан, вісім кефірів*. Очевидно, що таке побутове використання числових форм є наслідком архаїчного розмовно-побутового слововжитку.

За допомогою форм множини позначаються і вироби, виготовлені з певної речовини. Відповідні множинні форми утворюються від матеріально-речовинних іменників і в тому випадку, коли вони називають конкретний предмет, виріб: *акварель* (фарба на водяній основі) — *акварелі* (картини, намальовані такою фарбою).

Категорія відмінка, як і категорії числа, в сучасній українській мові є релевантною в повному обсязі. Кількісна сема матеріально-речовинних іменників з кінцевим приголосним основи виражається спеціалізованою флексією **-у (-ю)** в родовому відмінку однини. Речовинні іменники не мають спеціальних показників для вираження основної лексичної семи у називному відмінку. Граматична сема кількості, частковості у родовому відмінку цих іменників отримує можливість формального вираження за допомогою флексії **-у** в іменниках чоловічого роду, тобто спостерігається часткове охоплення формальними характеристиками іменників одного семантичного поля.

Другий розділ дисертації — “**Лексико-семантичні поля матеріально-речовинних іменників в сучасній українській мові (категоріальні значення, граматичні ознаки та їхня динаміка)**” — присвячено комплексній характеристиці семантичної структури МРІ та їх детальному компонентному аналізу. Розділ складається із восьми підрозділів, що відбивають класифікаційний поділ МРІ за тематичними групами.

1. **Хімічні елементи, прості речовини та сполуки.** Матеріально-речовинні іменники на позначення назв хімічних речовин мають у своєму складі лише слова *singularia tantum*.

Від загальної кількості МРІ слова цієї групи становлять близько 13% (330 лексем). Переважно це слова-терміни, які складають найпродуктивнішу групу МРІ. Категорія числа у іменниках цього структурно-семантичного типу виконує деривативно-корелятивну функцію на позначення видів речовини і для семем Д1, і для семем Д2. Слід зауважити, що майже всі ці іменники використовуються як хімічні слова-терміни на позначення класу речовин, і саме множинна форма репрезентації є частіше вживаною та звичною: *альдегіди, амінокислоти, білки, вітаміни, вуглеводи*.

2. Серед загальної кількості іменників — **назв корисних копалин** полісемічні лексеми складають близько 24% (однозначних — 280 лексем, багатозначних — 67 лексем). Матеріал не охоплює повністю всіх геологічних терміноназв. Аналізуються лише лексичні одиниці, репрезентовані у Словнику української мови, що може свідчити про їх своєрідний загальномовний (центральный) характер, тоді як значна частина відповідної лексики залишається зафіксованою у спеціальних словниках, перебуваючи, так би мовити, на периферії.

Серед однозначних МРІ виділяється кілька лексико-семантичних груп: а) назви гірських та морських порід, ґрунтів : *ілювій, андезит*; б) найбільша підгрупа — назви мінералів, руд, сланців:

ільменіт, азбест, англезит, вісмутин; в) назви продуктів переробки корисних копалин: *бутилкаучук, вакса, вапно, каучук, кокс, парафін, автол, бензин, бензинхлорид*.

Категорія числа моносемічних МРІ розгляданого семантичного поля є деривативно-корелятивною і виконує кілька функцій:

1) функцію конкретизатора у випадку якісної множинності, утворюючи назви конкретних видів чи сортів певної речовини (при цьому сема речовинності залишається превалюючою, головною): *апатит — апатити, вітерит — вітерити, кальцит — кальцити* тощо;

2) у ролі просторової множинності сема речовини послаблюється, поступаючись семі площі, розміру (найчастіше це відбувається у МРІ на позначення гірських та морських порід і ґрунтів: *вапняк — вапняки, глина — глини*).

3. Речовинні іменники — **назви об'єктів рослинного світу** і безпосередньо пов'язані з ними похідні речовини можна поділити на такі лексико-семантичні підгрупи: а) назви дерев, кущів; б) назви трав, сільськогосподарських культур; в) назви рослинних тканин, соків; г) назви продуктів переробки рослин.

Багатозначні іменники — назви рослин у переважній своїй більшості є поліречовинними, деяка частина полісемічних лексем пов'язана з категорією речовинності семемою Д2, і лише у поодиноких випадках іменники цієї підгрупи є речовинними у первинному значенні. Багатозначність таких слів зумовлена явищем метонімічного перенесення назви рослини на назву її квітів чи плодів. При цьому перенесенні категорія речовинності може зберігатися або замінюватися іншою, наприклад, категорією предметності.

4. Лексико-семантичне поле іменників — **назв тваринного світу** — досить строкате як за складністю семантичної структури, так і за граматичними особливостями. З огляду на це у межах загального об'єму одиниць доцільно виділити кілька підгруп: а) назви звірів, птахів та риб; б) назви продуктів переробки тварин; г) назви структурних компонентів організму; г) назви продуктів життєдіяльності організму.

Всі іменники лексико-семантичного поля першої підгрупи належать до підкласу *singularia tantum* і характеризуються багатозначністю. Семема Д1 кожного з них пов'язана з категорією предметності, тобто вони є конкретними неречовинними. Але частина з них у інших лексико-семантичних варіантах (ЛСВ) може набувати речовинного значення, а також розвивати переносні абстрактні поняття.

Форми множини семем Д1 цих іменників є досить звичними для мовців у зв'язку з предметністю їх основного значення. Але речовинні семем Д2 також здатні розвивати множинні форми з двома значеннями:

1) види, сорти хутра чи страв з цих тварин або риб;

2) велика кількість м'яса тварин, страв з них або хутра.

До складу лексико-семантичного поля іменників — **назв продуктів переробки тварин** також належать іменники *singularia tantum*, при цьому вони характеризуються лише однозначністю: *ворвань, плотин, віск, казеїн, ланолін*. Використання множинних форм іменників цього лексико-семантичного поля є оказіональним (навіть у сфері технічної термінології) і можливе лише у сорторозрізнявальній функції.

Іменники — **назви структурних компонентів організму** — становлять значну за кількістю групу у складі МРІ з різною складністю семантичної структури лексем: близько 60 слів є однозначними, а 30 лексем представлені кількома ЛСВ. Однозначні МРІ у переважній більшості випадків функціонують як терміноназви: *ідіоплазма, інкрет, антиметаболіт, антифермент*. Внаслідок видового нерозрізнення практично не утворюють форм множини.

5. Іменники — **назви промислової продукції** складають найбільшу групу серед МРІ. Тому виникає необхідність у їх детальнішій тематичній класифікації. Серед іменників — **назв лаків, фарб, барвників та розчинників** переважають моносемічні назви (*азарин, алізарин, вохра*), хоч при цьому є ряд багатозначних іменників (*акварель, білило, лак*). Категорія числа виконує деривативно-корелятивну функцію, утворюючи МРІ на позначення видів або сортів речовини: *гуталін — гуталіни, лак — лаки*.

До складу підгрупи **назв добрив, отрутохімікатів** входять лише однозначні іменники (*азотобактерин, гранозан, гумбрин*). Таку ж кількісно невелику тематичну групу складають іменники — **назви пластичних мас, смол, синтетичних волокон, полімерів**. Форми множини часто утворюються від іменників цього лексико-семантичного поля, а оскільки всі вони належать до одного структурно-семантичного типу (однинні моносемічні), то новоутворені лексикалізовані форми позначають види чи сорти речовини.

Речовинні іменники, що позначають **лікувальні препарати**, становлять досить продуктивну лексичну групу, яка активно поповнюється термінами-назвами нових лікарських форм і препаратів, напр.: *кофол, галазолін, фебіхол, стоктусин* тощо. Зважаючи на специфіку слів-термінів, необхідно зазначити, що переважна більшість з них має одне лексичне значення: *акрихін, анальгін, аневрин, атропін, біоміцин, біцилін, баралгін*. Моносемічність іменників цього лексико-семантичного поля не стоїть на заваді утворенню від них форм множини, оскільки окремі ліки мають дуже широку родо-видову розгалуженість, відрізняються за своїм складом та консистенцією, способом виготовлення, упакуванням та дозуванням, дією на організм.

Матеріально-речовинні іменники — **назви отруйних речовин** — досить часто утворюють форми множини з кількох причин: по-перше, однозначні МРІ мають численні відмінності за способом виготовлення, фасування, упакування, використання споживачами і т.ін.; по-друге,

багатозначні іменники є, по суті, родовими назвами якихось конкретних речовин. Тому цілком звичними є форми *отрута* — *отрути*, *протрава* — *протрави*, *яд* — *яди*.

Іменники — **назви продуктів парфюмерії** представлені обмеженою групою лексичних одиниць. Однак необхідно наголосити на значній кількісній активізації аналізованої лексики за рахунок видових назв відповідних реалій, напр.: *аквафреш*, *поморин* тощо.

Більшість МРІ цієї підгрупи також є однозначними: *бріолін*, *гель*, *мускус*, *дезодорант*, *антиперспірант*.

Іменники — **назви текстильних матеріалів** становлять одну з найпродуктивніших груп лексичних одиниць (у Словнику української мови зафіксовано близько 130 лексем). З морфологічного погляду всі вони функціонують як іменники *singularia tantum*. Переважну більшість з них складають слова з одним лексичним значенням: *алтабас*, *атлас*, *байка*. Майже всі іменники цього лексико-семантичного поля здатні утворювати переносні предметні (неречовинні) значення за моделлю “матеріал” — “виріб з цього матеріалу”. А відтак категорія числа, взаємодіючи із різними семемами, виконує різні функції: деривативно-корелятивну у першому випадку (матеріал — різні види чи сорти матеріалу) та релятивно-корелятивну у другому (один предмет чи виріб — кілька предметів чи виробів). Інколи такі множинні форми семантично віддаляються від первинного одининого значення, утворюючи назви нових конкретних реалій.

6. МРІ — **назви продуктів харчування, страв та напоїв** — це одне з найбільших лексико-семантичних полів МРІ як за кількістю сингулятивних форм (більше 200 лексем), так і за наявністю іменників-плюративів (20 лексем).

Близько 60% від загального числа сингулятивів складають однозначні іменники: *бісквіт*, *баба*, *бабка*, *бакштейн*, *бекмес*, *бекон*, *борець*, *бринза*. Для більшості полісемічних іменників цієї підгрупи сема “продукт харчування, страва” є вторинною, а у первинному значенні вони відносяться до інших тематичних груп МРІ: назви рослин, продукти переробки рослин, продукти життєдіяльності організму (*гірчиця*, *капуста*, *картопля*, *кориця*, *кукурудзянка*, *молозиво*).

7. Лексико-семантичне поле МРІ — **назв відходів виробництва та життєдіяльності людини** досить продуктивне, воно охоплює близько 100 лексем (з них близько 70% — іменники, що вживаються лише у формі однини, решта — плюральні МРІ).

За складністю семантичної структури сингулярні іменники поділяються на однозначні (42% від загальної кількості) та багатозначні (58%) різних структурно-семантичних типів. Серед однозначних виділяються такі лексеми: *жужіль*, *згарятина*, *здирок*, *золь*, *коагулянт*, *маляс*, *меляса*, *металобрухт*, *металолом*, *нагар*. Матеріально-речовинні іменники, що вживаються лише у формі множини, також поділяються на однозначні і багатозначні. Серед однозначних

виділяються такі лексеми: *відсівки, виварки, вижимки, викрібки (вискребки), витопки, виточки, вичіски, вичавки, вискребки, допитки, огребки, ошурки, поскрібки*. Їхня семантика досить прозора, оскільки майже всі вони виступають назвами відходів, залишків якоїсь дії чи процесу (просівання, виварювання, вижимання тощо.).

8. До складу МРІ — *назв атмосферних явищ, опадів* входять як однозначні (59%), так і багатозначні іменники з різним рівнем складності змістової структури. До моносемічних МРІ належать лексеми *відпар, волога, імла, іній, ливень, мерзлота, мжичка, напівімла, наст, ожеледиця (ожеледь), пак*. Серед багатозначних іменників цього лексико-семантичного поля — лексеми: *град, дощ, крига, лід*.

Висновки

I. Універсальним значеннєвим компонентом іменника є поняття предметності, яке виражається за допомогою граматичних категорій роду, числа і відмінка. За характером вияву предметності як найзагальнішої семантичної ознаки у різних групах іменників та ступенем повноти властивих їм граматичних категорій (особливо щодо варіативності у функціонуванні категорії числа) на ґрунті взаємозв'язку між семантичними і граматичними ознаками відбувається протиставлення **предметних** та **речовинних** іменників.

Загальне поняття речовинності передається близькими за змістом словами **речовина, матеріал, маса**, які значеннєво протиставляються словам **предмет, річ** як окремим об'єктам матеріального світу, виробам.

II. В українській мові наявний широкий масив іменникових лексем з матеріально-речовинною семантикою (близько 2800 одиниць). Значна їх кількість (близько 65%) є однозначними іменниками, оскільки вони входять до складу різних терміносистем і не характеризуються широкими сферами комунікативного функціонування. Решта речовинних іменників є багатозначними з різним рівнем складності семантичної структури.

З цього погляду багатозначні МРІ поділяються на три структурно-семантичні типи: а) іменники, у яких речовинне значення є первинним; б) іменники, у яких речовинна семантика є вторинною; в) поліречовинні МРІ, у яких первинне і вторинне значення є речовинним.

Комплексна характеристика МРІ максимально враховує складність змістової структури лексем і базується переважно на двох принципах: а) функціонуванні речовини в природі; б) освоєнні попередніх видів речовини людиною і утворенні нових, похідних речовин.

III. Категорія речовинності перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими лексико-граматичними категоріями іменника: конкретності, абстрактності, збірності, при цьому речовинне значення розглядається як лексичне значення, як окрема змістова структура, а відтак

подібний взаємозв'язок виявляється лише у багатозначних іменниках.

IV. Традиційне розуміння змісту граматичної категорії числа (“одиничність — множинність” як “один предмет — більше, ніж один предмет”) не може бути використане для характеристики МРІ, оскільки їх семантика — вираження того, що не може рахуватись, — позбавляє їх значень простої одиничності і множинності. Більшість речовинних іменників функціонують у формі однини (*singularia tantum*), кількісно меншою групою МРІ є множинні форми (*pluralia tantum*). З погляду граматичних значень категорії числа подібне протиставлення форм однини і множини в системі МРІ є чисто формальним.

Частими є випадки утворення форм множини від сингулярних речовинних іменників. Активність подібних процесів у межах кожного із лексико-семантичних полів МРІ є різною. Обмеження на використання форм множини зумовлені головним чином не мовними, а екстралінгвістичними причинами (відсутність аналогічних форм або зайнятість форми іншим значенням).

За значенням множинних форм МРІ і їх семантичними відношеннями з відповідними формами однини в українській мові виділяють такі основні види деривативно-корелятивних форм множини МРІ: множинні форми на позначення гатунків, видів речовини; форми множини, що позначають велику кількість речовини; форми множини, що позначають площі, зайняті речовиною, матеріалом чи рослинністю; форми множини, які передають буття речовини в часі, якщо вона є результатом багатократної дії в певних проміжках часу ; форми множини, що позначають вироби з речовини.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Погрібний І.І. Про взаємозв'язок категорії речовинності з іншими ЛГК багатозначних іменників // Ономастика і апелятиви. Вип.3. — Дні-пропетровськ: ДДУ. — 1998. — С.109-120.
2. Погрібний І.І. Специфіка вияву категорії числа речовинних номінативів // Наука і сучасність. — К., 1998.— С. 204-211.
3. Погрібний І.І. Матеріально-речовинні іменники: проблема лексико-семантичного аналізу // Вісник Черк. ун-ту. Вип. 7. — Черкаси, 1998. — С. 92-99.
4. Погрібний І.І. До питання про лексико-семантичні особливості слів-термінів речовинного характеру // Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. — Київ, 1998.— С.161-165.

5. Погрібний І.І. Категоріальна семантика багатозначних іменників з первинним речовинним значенням // Актуальні проблеми менталінгвістики. Науковий збірник. — Черкаси, 1999.— С. 108-110.

АНОТАЦІЯ

Погрібний І.І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика і словозміна). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 — українська мова. — Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 1999.

Дисертацію присвячено дослідженню категоріальної семантики і граматичних показників матеріально-речовинних іменників в сучасній українській літературній мові, а також їх динаміки у межах відповідної лексико-граматичної категорії. У роботі визначено категоріальний статус речовинності у системі мовних значеннєвих категорій. Встановлено лексико-семантичну категоризацію речовинних іменників у сучасній українській мові. Проведено комплексний аналіз системи їх значень у межах різних лексико-семантичних полів. У дисертації розкрито механізм взаємодії лексичної та граматичної семантики матеріально-речовинних іменників, висвітлено динаміку категоріальних значень у мовленні.

Ключові слова: матеріально-речовинні іменники, семантична структура, лексико-семантичне поле, категорія речовинності, функція словозмінна.

АННОТАЦИЯ

Погребной И.И. Вещественные существительные (лексическая семантика и словоизменение). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. — Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 1999.

Диссертация посвящена исследованию категориальной семантики и грамматических показателей вещественных существительных в современном украинском литературном языке, а также их динамики в рамках этой лексико-грамматической категории. В работе определен категориальный статус вещественности в системе языковых категорий, а в этой связи —

особенности лексико-семантической категоризации вещественных существительных в украинском языке. Осуществлен комплексный анализ системы их значений в рамках разных лексико-семантических полей. В диссертации раскрыт механизм взаимодействия лексической и грамматической семантики вещественных существительных, освещается динамика их категориальных значений в речи.

Вещественные существительные подразделяются на три структурно-семантических типа:

- 1) существительные с первичной вещественной семантикой;
- 2) существительные с вторичной вещественной семантикой;
- 3) существительные, у которых и первичное, и вторичное значения являются вещественными.

Комплексная характеристика этих слов максимально учитывает сложность семантической структуры лексем и базируется преимущественно на двух принципах:

- 1) функционировании вещества в природе;
- 2) освоении предыдущих видов вещества человеком и образовании новых.

Вещественное значение рассматривается в двух аспектах:

1. вещественное значение как компонент смысловой структуры (под смысловой структурой подразумевается одно значение слова);
2. вещественное значение как лексическое значение, как отдельная смысловая структура, например, *лиса* в значении “мех лисы” в отличие от *лиса* в значении “животное”.

Традиционное понимание содержания грамматической категории числа (“единичность — множественность” как “один предмет — больше, чем один предмет”) не может быть использовано для характеристики вещественных существительных, поскольку их семантика — выражение того, что не поддается счету, — лишает их простой единичности и множественности. Большинство вещественных существительных функционирует в форме единственного числа (*singularia tantum*), которая по количеству значительно меньше группы вещественных существительных в форме множественного числа (*pluralia tantum*).

Установлено, что достаточно частыми являются случаи образования форм множественного числа от сингулятивных существительных. Активность подобных процессов в рамках каждого лексико-семантического поля вещественных существительных разная. Ограничения на использование форм множественного числа обусловлены главным образом не языковыми, а экстралингвистическими причинами (отсутствие аналогичных форм или занятость формы другим значением).

Уточнены значения форм множественного числа вещественных существительных и их семантические отношения с соответствующими формами единственного числа. При этом

выделяются такие основные их виды:

1. словоформы для обозначения сортов, видов вещества;
2. формы множественного числа для обозначения большого количества вещества;
3. слова, которые обозначают территорию, занимаемую данным веществом, материалом, растительностью;
4. формы множественного числа для передачи существования вещества во времени, если оно есть результатом многократного действия за определенный промежуток времени;
5. словоформы, которые обозначают изделия из вещества.

Ключевые слова: вещественные существительные, семантическая структура, лексико-семантическое поле, категория вещественности, функция словоизменительная.

ANNOTATION

I.Pohribniy. Mass nouns (lexical semantics and inflexion). — Manuscript.

The dissertation for Candidate's degree in Philology. Speciality 10.02.01 — Ukrainian language. — M.Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 1999.

The dissertation presents an investigation into the categorial semantics and grammatical peculiarities of mass nouns in standard Ukrainian as well as their dynamics within the corresponding group of nouns.

The categorial status of substantiality as a linguistic notion within the system of language semantic categories is determined. Lexico-semantic categorization of mass nouns in the modern Ukrainian language has been defined. The system of their meanings within different lexico-semantic fields has been analysed in complex. The interaction mechanism of lexical and grammatical semantics of mass nouns, dynamics of their categorial meanings in speech have been discovered.

Key words: mass nouns, semantic structure, lexico-semantic field, category of substantiality, function of mass nouns inflection.